I

Вимовляючи прізвище Гоголя як "Ґоґоль", більшість не відчуває нічого дивного чи неприродного. От такий собі знаменитий російський письменник, "батько реалізму" в тій "великій літературі", хай навіть "малоросійського походження", але, мимо прізвища, незаперечний "росіянин", той, що в історіях російської літератури стоїть тут же побіч Пушкіна. Французи, напевно, уважають Гоголя за втілення славнозвісної ame slave (вони стосували цей синонім "російськості" навіть до аферист Стависького!), хоч саме в Парижі р. 1932 вийшла цінна французька книжка Шлецера (росіянина) під наголовком "Gogol", що трактує цю тему зовсім не традиційно. Що ж до німецької літератури, то допіру в останніх рокках поруч Гоголя зачали ставити ім'я Е.Т.А. Гофмана, що належало б розцінювати як немалий крок вперед.

Треба лояльно ствердити, що в справі висвітлення складної і при тім дуже ускладненої постаті великого письменника та розвіяння щільно оточуючої його ореолі "гармонійності" та "суцільності", – найбільш спричинилися росіяни ж (В. Розанов, В. Ґіппіус, Д. Мережковський, А. Бєлий і інші), хоч це й дуже мінімально вплинуло на російський загал, який, в простоті душевній, й досі кламує про "найбільшого письменника російського", "найгеніальнішого з росіян" і т. п.

Досить сумно, майже безнадійно представляє справа Гоголя у поляків, хоч, здавалося б... Таж предок Гоголя – Остап Гоголь, "нобілітований" запорозький старшина, "не раз відзначений у війні короля Яна III з турками", полковник реєстровий, по революції 1648 р. полковник брацлавський новоповсталої держави, – це ж сторінка також польської історії... Якщо правдивою є гіпотеза, що одним з імпульсів до написання "Trylogji" була в Сєнкєвича реакція на "Тараса Бульбу", то, судячи зі стилю "Трилогії" та її історіософічної спрямованості, можна думати, що в тім випадку Гоголь був для Сєнкєвича герольдом "всеросійського імперіалізму", отже, справді, не Гоголем, а "Ґоґолєм". Не менш характеристичною була рецензія критика А. Ґжимали-Сєдко на

першу (по І війні) виставу у Варшаві Гоголевого "Ревізора": звернувши увагу на подвійне прізвище Гоголя – Я н о в с ь к и й, рецензент перехилив палицю в другий бік і (м. ін. аналізуючи Хлєста) зробив з Гоголя еманацію polskosci... на Полтавщині...

В польській літературній опінії Гоголь залишається досі "нормальним" російським письменником, навіть великої міри, але – саме через свою "російськість" – чужим і ворожим. І цієї дивної ситуації не змінили такі факти, як паризькі зустрічі й розмови Гоголя з Міцкевичем, приязнь з Богданом Залєським і навіть обставина, що Гоголь був від р. 1836 фактичним емігрантом.

Та не набагато ліпше, як це не дивно, виглядає ситуація Гоголя серед земляків.

Вихована на "народництві" і на соціальних аберраціях від 40-х до 80-х років минулого століття, перебуваючи в фатальних умовинах петербурзької імперії, в постійних ваганнях між "областництвом" та "всеросійськістю", – інтелігенція українська, ані сучасна Гоголеві, ані пізніша – не спромоглася витворити критеріїв для оцінки тієї незвичайної постаті. Своєрідний дуалізм в поглядах на українську проблему, що допровадив аж до теорії Костомарова псевдоорганічного симбіозу "двох руських народностей", ніби гармонійно себе доповнюючих в постаті якогось двонаціонального чи понаднаціонального синтезу, врешті – догмат федералізму, проголошуваний впливовим Драгомановим, – все це привело до того, що проблема Гоголя була раз назавше розв'язана в простій і тому привабливій формулі С. Єфремова: д в і д у ш і ("Між двома душами" – студія, р. 1909). І хоч та теорія "двох душ", без точного окреслення, що то є, в данім випадку, душа "російська" ("московська"?), спроваджує питання до ялової софістики і нічого, властиво, не з'ясовує, теорія Єфремова була загальносирийнята і на тім справа зупинилася довший час.

Вимовний виняток становили лише Т. Шевченко (посланіє "Гоголю") та П. Куліш – редактор Гоголевого листування.

II

Спроба підійти до Гоголя іншим, більш природним шляхом – викличе усмішку не лише серед чужинців, що зрозуміють як наївне намагання "націоналізувати" великого письменника чужої літератури. Скептичний земляк або здивується, або недовірливо похитає головою. Земляк оптимістичний якщо й зацікавиться, то цікавість та буде поверхова, "шовіністична".

Одразу тому треба попередити: не про це тут ходить. Ходить про відслонення і ствердження тих складників і первнів особистості й творчості Гоголя, які досі ще залишаються під оболонкою, що покриває "канонічний" образ письменника. То не буде відбронзовування в дещо стертім значенні цього модного слова, лише спробою в і д р е с т а в р у в а н н я справжнього образу. А що образ той є і був національний – на те ради немає. Все інше-бо було і є або аберацією, або гримом, або зовнішніми декораціями. Що більше, тільки справжній, отже національний, образ Гоголя відкриє нам т. зв. таємницю Гоголя, похмурий трагізм його життя й творчості, описаний в досить багатій літературі про нього, але не вияснений в своїй істоті.

То не українець, лише росіянин І. Мандельштам ще р. 1902 (на той час професор університету в Гельсінках) перший видав капітальну монографію про стиль Гоголя, в якій довів, що "мовою душі" письменника – була мова українська, що не тільки словництво, лексика й семантика, але й синтакса-складня цього письменника були українські і що писав він, сказати б, "перекладаючи"... А скільки ж то разів читаємо в листах Гоголя, що він "не почуває себе міцним в мові російській"!

Річ ясна, що трудно говорити на цю тему з тим, хто не відчуває духу російської мови, не знає історії, не чув справжньої російської мови в її

московській говірці. Національних шкіл в Росії не було. Матеріал мовно-літературний, одержаний колись Москвою з Києва і перетворений пізніш Ломоносовим (до речі – бувшим студентом Києво-Могилянської Академії), Державіним і Пушкіним на літературну мови петербурзької імперії, – через уніфіковану школу знов повертався до імперських провінцій, але вже позбавлений національного духу, вже як мова абстрактно-імперська, "всеросійська", на місцях "доповнювана" і оформлювана етнографічно-мовним матеріалом. Тільки завдяки цьому мова Гоголя могла видаватися "російською", хай навіть до певної міри екзотичною, або "збагачуючою російську мову" (як каже Мандельштам), ц. т. мову Москви й Петербурга. А з огляду на порівняну бідність тодішньої російської літературної мови (засміченість німецькими й французькими варваризмами), а також незнану у народів західної (мовно-латинської) культури "еластичність" російської граматики, – той процес міг видаватися плідним в культурнім сенсі й корисним під оглядом політичним (мовна уніфікація імперії).

Не варто тут наводити своєрідних прикладів "російської мови" Гоголя з тексту його творів: забагато то забрало б місця. Але, хто знає літературну російську мову її класичного періоду, той легко сам їх знайде при уважнішім читанні. Якщо літературознавець допіру на основі майже мікроскопічних дослідів може знайти мовно-стилістичні невластивості в англійській мові ірландця Б. Шоу або у французькій мові фламандця Є. Верхарна, вже не кажучи про стилістичну "слов'янськість" мови Дж. Конрада, то в текстах Гоголя навіть неозброєним оком звичайного читача можна легко побачити вже не мовні хиби, але разючі українізми, неросійську складню, часом цілі "незрусифіковані" укїнські речення. І – навпаки – досить лише прочитати Тараса Бульбу у давно "відреставрованім" тексті М. Садовського, щоб уявити собі спосіб дійсного мислення Гоголя-письменника.

А, проте, мимо органічного зв'язку поміж процесом мислення в літературній творчості та національною підсвідомістю й таємничою глибиною раси, – історії літератур показують нам цілий ряд письменників-"самоперекладчиків", які, більш-менш щасливо для своєї

творчості, спромагалися уживати іншої мови, і то не лише в прозі, але й – що значно трудніше й небезпечніше – в поезії віршованій. Яскравий приклад – Р. М. Рільке (до речі, півслов'янин, бо син чешки), який майже з однаковою натуральністю писав вірші німецькі й французькі, щоправда, довший час перебувавши в Парижі як особистий секретар різьбаря Родена. По-французьки написав був свою "Саломею" Оскар Вайлд. Виспянський і Пшибишевський починали свою літературну діяльність німецькою мовою, як, до речі, й Ольга Кобилянська. Врешті, мадярський Шевченко – Петефі був словаком П'етровичем, який по-словацьки, либонь, нічого й не написав.

Таких імен можна навести немало.

Але є щось, що яскраво відрізняє від них Гоголя і не лише не дає підстав зарахувати його до вищенаведених "щасливців", але й робить з нього найтрагічнішу постать письменника того роду. Мова – бо є фонетико-графічним відбиттям глибоко прихованих і складних психічних процесів, безпосередньо зв'язаних з культурою й національністю. І ота, власне, органічна й психічна "дійсна дійсність" письменника, яка, в остаточнім розрахунку, виявиться завжди расово-національною, вона-то й проявиться і промовить крізь всі язиково-графічні зовнішні оболонки.

III

У "Старосвітських дідичах" Гоголя – не в фабулі й описах тієї новели, а, скорше, в її "кліматі", в тім світі, хоч ідилічнім, але й приземнім, тіснім і, либонь, задушливім, – розкривається нам національна атмосфера України початку XIX ст.

Зіпхнуті до стану напівтваринного, занурені в тупім безладді, вже поза межами історії, десь поміж кухнею й спальнею – дотлівають останні рештки козацької й гетьманської еліти. На могутнім тлі буйного сонячного краєвиду, серед руїн бурхливої минувшини западають у

смертельний сон хутори й маєтки здеморалізованої петербурзьким урядом колишньої української аристократії, нині – "дворянства всеросійського". Нерухома, майже цвинтарна тиша залягає над Україною. Час від часу тишу ту порушують хіба лише звуки бальної музики та ще п'яний гомін бенкетників, що їх духове життя звузилося до їдження та пиття ("мочеморди"). Щоправда, на тих бенкетах п'яне натхнення й п'яна відвага підносять часом чарку "за Українську Республіку" (на бенткеті в маєтку Закревських р. 1848), але ті пияцькі вигуки ще яскравіш підкреслюють могильну тишу догасаючої, вже от-от умерлої історії...

Така ситуація – нагорі, серед тих небагатьох, що їх Катерина Друга обдарувала "вольностями дворянськими". А внизу – придушене напівмертвим тілищем шляхти, остаточно закуте тією ж Катериною в кайдани кріпацтва – багатомільйонне селянство. Про його національність співають йому кобзарі – живе, хоч незряче сумління нації, символ притьмареної, але все ще живої історичної п а м ' я т і. В лоні того закутого селянства, що на нього переклала історія національне завдання цілого народу, відбуваються повільні, але глибокі процеси: там дозріває вулканічне з’явлення Шевченка.

У таких ото умовинах національно вигасаюча і вже до жадного національного відруху не здатна – шляхетська верства України видає з себе людину з ознаками геніальності, обдаровану скарбом-талантом дивної, історично с п і з н і л о ї творчої енергії.

Син зубожілого дідича і навіть автора побутових комедій школи Котляревського, Гоголь ту мертву тишу, те мертве життя і той провінціальний безрух історії – побачив і відчув. І те відчуття позначило й визначило і життя його, і творчість – аж до "Мертвих душ" включно, де він з такою нещадною гостротою рисує галерею, власне, сучасної йому української "еліти".

Література? Літературне життя на Україні? Вони були такі, якою була політична дійсність, отже, існували для "домашньої потреби", як це

пізніш окреслить Костомаров. Живий і талановитий полтавський "служащій дворянин" – Іван Котляревський, поміж епіграмами на знайомих і одами до зверхників, з немалим розмахом і справжнім талантом "перелиціював" Верґілієву "Енеїду". Гроно інтелектуалістів, скупчене біля новозаснованого Харківського університету, писало балади й байки та наслідувало народні пісні, починаючи збирати і видавати етнографічні матеріали. Нечисленні земляки розчитувалися в патріотичній "Исторіи русовъ" псевдо-Конисього і тяжко зітхали, як зітхають за чимсь, що минуло без вороття, за чимсь, що вмерло.

Батько Гоголя – Василь – то чи не найбільш характеристична постать для тодішньої літературної ситуації на Україні: "добре уроджений", але підупалий дідич, талановитий епігон автора несмертельної (безсмертної) "Наталки" – він постачає репертуар для маєткового театру свого високого родича і протектора – Трощинського, магната і петербурзького міністра "на покої"...

Поміж лівобережними "мочемордами" та правобережними "балаґулами" точилося ціле духове життя тодішньої національної еліти країни. Поміж епігонами Котляревського – з одного боку, і Тимком Падурою, з другого, – містилися літературні прояви і зацікавлення тієї суспільної верстви.

Що ж мав з собою почати талановитий, повний творчих бажань, а притім дуже амбітний, спраглий слави і далеких обріїв молодик, який вже на шкільній лавці мріяв про широку арену діяльності? Отже, створює собі уявою спокусливо-чарівну "легенду Петербурґа" і, по закінченні Безбородьківського ліцею в Ніжині (р. 1828), їде до вимріяної столиці, просто "чорту в зуби". Помимо свого закохання в петербурзькій легенді, молодик Гоголь все ж відчував підсвідомий страх перед Північчю, перед "московщиною". І щоб ту "московщину" оминути і не бачити міста Москви, він їде до Петербурґа т. зв. білоруським трактом – через Могилів. Бо не Московщина, але самий-но Петербурґ – то ідеал, то квінтесенція всіх чудес і марень, бо то не Росія і вже напевно не "московщина". В результаті, розуміється, – жахливе розчарування, і то

вже на самім початку. Петербурзька зима, така неподібна до полтавської. Знайомство з Пушкіним, таке омріяне, – не вдається. Перший друкований ("накладом автора") твір – ідилічна поема віршем "Ганц Кюхельґартен" – зустрічає отруйні кпини критики... І тут наступає цілком конрадівський момент в біографії Гоголя: він сідає на корабель і відпливає (липень 1829 р.) невідомо куди... в світ...

Та тут же й виникає яскрава різниця поміж синами двох сусідніх народів, синами, що не знаходили собі місця на Батьківщинах. Конрад-Коженьовський, син чинного повстанця, згодом засланця, мав свіжий спогад збройної боротьби, стратив на російськім засланні матір – отже н е н а в и д і в Росію, і то так, що цю ненависть заховав (зберіг), бувши вже заслуженим громадянином Британської імперії і визначним англійським письменником, – аж до смерті. В Гоголі ж жила "малоросійська ідилія", міф Росії-царства, понаднаціональної імперії необмежених обріїв і необмежених можливостей... Що за простір для вимріяних ним велетенських чинів і подвигів, хоч ближче й неокреслених і досить імлистих для самого мрійника!

Корабель, що ним плив Гоголь, спіткала в Німецькім морі буря. І це переживання, видно, притупило гостроту петербурзьких розчарувань, бо вже 22 вересня Гоголь з Любека повертається до страшного міста Петра І і потім вже ніколи про свою морську подорож не згадує, як і про те, щ'о ту втечу-подорож спричинило. Твердий шлях "капітана" Коженьовського, що допровадив його до світової слави письменника світової імперії. – не був суджений слабовольному і анемічному нащадкові "славних прадідів". Отрута Петербурґа, міста туманів і примар, міста підступної "імітації Європи" – вже зробила свос. Втеча була відрухом скорше фізіологічним, ніж психічним, а не моральною реакцією сина Петербурґом поневоленої Батьківщини. Тортурований духовою пусткою і пекучим сумом за рідним краєм, Гоголь ще вперто намагається знайти в столиці точку опертя. Ще шукає в ній ідеальної "Росії", як природного продовження "Русії", і, чим більш не знаходить, тим пекучіш згадує Україну. Так зроджуються "Вечори на хуторі біля Диканьки" й інші "українські" речі, як наркоз для самого себе і як

екзотичний відскок для літературної кар’єри – одночасно... Ш і с т ь літ тривали ті пошукування і намагання. Шість літ, впродовж яких він зазнав різних професій: від невдалого урядовця в досить неприємнім (фактично – поліційнім) департаменті аж до невдалого професора університету. Приходить і знайомство з Пушкіним, і з майбутнім добродієм Шевченка — В. Жуковським, і з так званим вищим світом. Нарешті, з’являється давгоочікувана слава – слава автора "Ревізора", справжня, "всеросійська"... Здавало-б – мету осягнено. Але якою ж ціною!

І от 6 червня р. 1836 Гоголь, затруєний, розбитий, зламаний і як би напівживий духово, шукаючи вже не уявної "Росії" і не реальної "Малоросії", а "б а т ь к і в щ и н и д у ш і ", опиняється за кордоном.

"Я народився тут, – пише В. Жуковському з Риму, – Росія, Петербург, сніг, падлюки, департамент, професура, театр – все то мені лише снилося".

IV

Повелося думати, що Гоголь нібито безвладно котився похилою площею відступництва до моральної (національної), а, кінець кінців, і фізичної смерті.

Це не зовсім відповідає дійсності.

"Легенда Петербурґа" мала для тодішнього українця певні точки опертя. Культуртрегерський шлях на Московщину-Росію мав за собою кількавікову традицію, поглиблену за Петра І, Прокоповича, згодом Розумовських, Безбородьків... Не затримуючись довше над "соціологічним" обличчям сучасного Гоголеві Петербурґа, зациту уривок з листа Євгена Гребінки (до М. Новицького) з 1834 р.: "Петербург – то колонія інтелігентних українців. По всіх інституціях, академіях, в університеті – повно наших земляків. І при прийманні на посаду

кандидат з українців звертає на себе увагу яко un homme d’tsprit ("людина духовна"). Додаймо, що того ж року студенти Воєнно-Медичної Академії в мурах своєї школи виставляли "Наталку Полтавку". Таких парадоксів можна навести більше. І вони становлять, власне, ті пункти опертя, на яких колеги й сучасники Гоголя могли будувати петербурзькі легенди.

З другого боку, в життєписі Гоголя зовсім не бракує моментів (опріч втечі морем р. 1829) протесту, обурення, обудження національного сумління, і то в формі недвозначній. По "Вечорах на хуторі" він все збирається писати "Історію нашої єдиної, нашої нещасної України" (лист з 9 листопада р. 1833 до Михайла Максимовича, де м. ін. додає: "Якби Ви знали, які жахливі перевороти в мені доконалися, до якої міри все в мені змордоване! Боже, скільки пережив, скільки перемучився!"). В листах до матері домагається, опріч національного убрання, також пісень (лист 22.XI.1833), так само, як і до Максимовича: "Не можу жити без пісні. Не маєте поняття, що то за мука".

Взагалі листи Гоголя до Максимовича, до "милого земляка, що живе в атмосфері старих часів", вражають, серед загального листування Гоголя, винятковою у нього, людини скритої й обережної, – щирістю. Видно, що з Максимовичем він не мав жодних таємниць, якщо 2 липня 1833 р. пише до нього так: "Жалкую, що Ви нездужаєте. Киньте, нарешті, цю Кацапію і їдьте в Гетьманщину. Я сам думаю це зробити... Якщо добре помислити, то які ж ми дурні єсьмо! Пощо, для кого жертвуємо всім? Їдьмо!.." Мрії про університетську кафедру в Києві (пізніш Максимович став там ректором) раз у раз повертаються на сторінки листів: "Уяви собі, я теж так думаю: туди, туди! до Києва, до старого прекрасного Киє! Він – наш, а не їх, – правда? Там, довкола нього, відбувалися події нашо минулого" (лист з грудня 1833 р.)... Та вже в наступнім році, після номінації на професора-ад'юнкта Загальної Історії Петербурзького університету, той запал Гоголя вщухає: "Хоч як гірко душа сумує Україною, треба, одначе, упокоритися, упокоритися без нарікань" (лист з 14 серпня 1834 р.). Розголос, здобутий "Вечорами на хуторі", нові знайомства, праця над новою книгою "Миргород", врешті

посада в університеті – все це вимагало часу і енергії. В листі, писанім по довшій перерві (22 березня 1835 р.), про кафедру в Києві вже не згадано. Лист той, витриманий в якімсь істерично-жартівливим тоні, розпочинає словами знаної пісні: "Ой чи живі, чи здорові всі родичі гарбузові!" І далі: "Присяйбіг, страшенно одійшли ми від нашої традиційної натури. В жоден спосіб не спроможні ми – а собливо Ти – навчитися дивитись на життя, як на пригоду, як дивився колись на нього Козак. Чи Ти пробував коли встати рано з ліжка, і, в самій сорочці тільки, всмалити гопака? Чудова є єдина річ на світі: пляшка доброго вина..."

Реальна Батьківщина відходить від Гоголя в міру ослаблювання й заламування його національного стрижня. Місце її починає виповнювати вигадана ще в Петербурзі і утривалена закордоном абстракція "Руси-Росії". "Оточує мене тут чужа стихія, – пише Гоголь до Поґодіна з Женеви (22 жовтня 1836 р.), – але в серці моїм Русь, не та недобра, але єдино гарна Русь..." Лист – ледве чи щирий, але є в нім, без сумніву, своя правда: Україна переісточується в мариво, видиво, спокусливу фантастику... під сприйнятливим для Поґодіна (і багатьох інших) псевдонімом "Русі". Але деякі реальні складники Батьківщини, розуміється, залишатимуться в Гоголі до кінця життя: це – роздуми над химерною історичною долею України, це – народна пісня (вона завжди звучала в його душі), це, врешті, національний танець, гопак, якого він відтанцює ще з півроку перед смертю в маєтку С. Аксакова – Абрамцево під Москвою, де гостював пізнім літом р. 1851.

Немає сумніву, що трудний і страшний шлях відходу від Батьківщини не був у Гоголя ані короткий, ані радикальний. То був психологічний процес, безумовно, характеру патологічного, що тривав довгі роки. Цікаво, що в ближчім оточенні Гоголя, в останні часи його життя, повставала навіть думка про його психічну ненормальність. А що національні елементи його свідомості не обмежувались лише піснею і гопаком, свідчать такі два документи.

З року 1837 (а це було в періоді найвищого, аж до революційності, піднесення його українського патріотизму) походить єдиний зацілілий лист Гоголя, написаний рідною мовою. Це досить відомий паризький лист до Богдана Залеського, "до земляка, дуже-дуже близького, ще ближчого серцем, ніж спільністю Землі". В нім згадується про "славу цілої Землі Козацької". Але й майже десять літ пізніше, вже з року 1846, маємо в Almanach Carlsbad, в реєстрі "визначних" пацієнтів, нотатку (с. 17) дослівно:

"Mr. Nikolas de Gogol, Ukrainien, etabli a Moscou, auteur de quelques comedies russes".

В цім довгім процесі не денаціоналізації, а, власне, відходження від Батьківщини – не було пасивного самовіддавання, а була, безумовно, внутрішня боротьба, були злети й упадки. Але, поза тим, були й речі гірші – страшні й містичні, що почали, чимдалі настирливіш, виповнювати понуру й хворобливу душу цього дивного письменника.

В листі з р. 1845 до гр. О. Толстого (пізнішого оберпрокурора Синоду; гостюючи в нього р. 1851, Гоголь і вмер в його помешканні в Москві) маємо досить моторошне визнання письменника, що, може, найяскравіше відкриває його тодішній психічний стан, близький до справжнього містицизуючого психозу: "Для Вас так само, як для мене, замкнена брама жаданої оселі (обители). Манастир Ваш – Росія. Отже, символічно одягнувши волосяницю ченця і цілого себе у м е р т в и в ш и – для себе, але не для неї, – ідіть трудитися в ній".

Справа не в трагікомічності цього заклику, скерованого до росіянина, аристократа й бюрократа імперії, – хворий в кожнім хотів би бачити хворого. Але справа в тім, що ця формула самознищення, самозгуби – кидає найбільш сконцентроване світло на особистість, шлях творчості і життєву долю її автора... Легко було О. Вайлдові або Пшибишевському користатися чужою мовою. Може, трудніш було Вергарнові входити до французької літератури. Але вже значно трудніше (як то бачимо з повісти "Lord Jim") було Коженьовському-

Конрадові не лише вибрати англійську мову за інструмент творчості, але й – цілком свідомо – зробитися британцем. Та як не трудні й не трагічні можуть бути того роду перевтілення, – все ж не можна їх в найменшій мірі порівнювати з самозгубним експериментом, що, остаточно, його об'єктом став Микола Гоголь. Суб'єктивно – він або несвідомий того, що з ним діється, або підсвідомо вірив, що йому вдасться, сказати б, перехитрити долю, "обдурити" ту Нечисту Силу (а він її поза тим дуже гостро завжди відчував), що за тим експериментом слідкувала й керувала.

У випадку Гоголя справа значно ускладнюється тим, що письменник був потенціально геніальний і що його "експеримент" не відбувався внутрі кола спільної цивілізації, а вимагав передовсім :виходу з цього кола і переходу до цивілізації, і с т о т н о відмінної, властиво, протилежної й ворожої. Та ворожа цивілізація вимагала, кажучи конкретно, моральної смерті ("усмертнення цілого себе") або розриву з органічною цілістю, а одночасно – механічно розплистися в аморфній неокресленості "Росії", отже – культурно-національного самогубства. Це був найжахливіший фаустівський варіант "продажу душі чортові"...

Наслідки такого експерименту – то не лише духова летаргія, у героїв "Мертвих душ", але справжня с м е р т ь духова, з її розкладом і гниттям, як несвідомо-геніально показав це Гоголь у своїй повісті-сповіді "Портрет".

V

Що ж являє собою літературна спадщина Миколи Гоголя, тієї спочатку національно-недокровної, згодом хворої, врешті – національно-відумерлої душі?

У спадщину ту входить передовсім чарівна екзотика дещо елеографічної України у "Вечорах на хуторі", яких сонячна ідилічність починає похмурніти вже в "Миргороді", аж несподівано западається в

чорне провалля "Вія", де в містично-таємничій глибині, мальовничо прислоненій лаштунками спокусливої "Малоросії", може, й заховано основну тайну нашої Батьківщини, тайну її історичної Долі й тайну душі Народу.

Вже молодший сучасник Гоголя – Панько Куліш спостеріг був вертепну "ляльковатість" постатей в ранніх творах Гоголя, їх пр'ивідність і "нереальність". Ті складники можна віднайти навіть в найдовершенішій – під оглядом мистецьким – історичній епопеї "Тарас Бульба", де осягнено максимум пластичності й тривимірності. В петербурзьких новелах ("Невський проспект", "Шинель") та тривимірна пластика вже зникає: постаті сплощуються, стають тінями, які снуються в фосфоризуючій імлі гофманівської фантастики. Автобіографічну повість "Портрет" рятує, під тим оглядом, психологічна правда, яку авторові підповіли власні переживання. Далі, в міру "відмирання" національної душі, все наявніше виника неміч пластичного в т і л ю в а н н я постатей, неміч творення їх в просторі, а не на площині паперу. І так має двовимірні викреси, гостру, досконалу, в певнім сенсі, істотно українську графіку "Мертвих душ", цей альбом першорядних гравюр, механічно зшитих білою ниткою подорожей Чичикова. Альбом той Гоголь з розпачу назвав "поемою", але для "оживлення" цього твору не помогли ні інтермедії, як, напр., вставна "Повість про капітана Копєйкіна", ані патетичні ліричні уступи ("Русь, Русь!"), ані даремні й чим далі, тим трагічніші пошукування "позитивних героїв" (що, до речі, вперто, але так само безнаслідно, практикує сучасна совєтська література). "Мертві душі" – то вже, сливе, н е-л і т е р а т у р а : життя й його живої вроди – в тім творі вже нема. Як влучно десь зауважив М. Бєр, в мистецькій манері Гоголя "є щось близьке до кубізму Пікассо"...

Розважання над Гоголевою спадщиною, як і над впливами його літературної творчості, не обмежуються до цих чисто формальних уваг і спостережень. Оскільки в нашій літературі впливів Гоголевої творчості, хіба, може, за винятком " Тараса Бульби", майже не можна помітити, оскільки в літературі російській і на долі імперії Російської – взагалі, вплив той заважив надто тяжко і, кінець кінців, – згубно. І самого

Гоголя, і його творчість – Росія (Петербург, а за ним Москва) сприйняли цілком поважно, як геніальні твори геніального "росіянина", причім те останнє бралося як синім "русского", москаля, а не як історією вироблений тип мешканця імперії, соціологічний продукт тривання тієї імперії (ілюзія, що продовжується досі і набирає зловісних ціх (рис) у намаганнях адміністративного роблення т. зв. совєтського народу чи навіть "нації").

До якої міри глибоке було те непорозуміння з Гоголем у росіян, навіть сучасників, свідчить, напр., голосна полеміка такого чуйного критика і не менш чуйного всеросійського імперіаліста, як В. Бєлінський, який з приводу появи Гоголевого "Листування з приятелями" (книги, між іншим, досить "сковородинської", отже зв'язаної з українською літературною традицією), зовсім щиро обурювався її "реакційністю" і, мовляв, "зрадою" Гоголем свого попереднього шляху: сатирика, викривача темних сторін "Росії", поступовця і т. п. Таж Гоголь тієї "Росії" майже не знав, був царським стипендіатом, фактичним емігрантом і у відношенні до уряду був лояльний більш-менш так само, як кожен чужинець-фахівець"... "Обдурювали ми – щодо Гоголя – самих себе, обдурювали й його одночасно", – писав на схилі життя Сергій Аксаков, людина доброзичлива, мудра і, яко щирий слов'янофіл, до українців сердечна.

Не зупиняючись довше над значенням Гоголя в історії Росії і її культури, не аналізуючи самого вельми цікавого "комплексу Гоголя" в психіці "всеросійській", зупинимося лише на складнику в тім комплексі дуже характеристичному, а іменно "хлєстаковстві" (Хлєстаков – герой комедії "Ревізор", дрібний петербурзький урядовець, що, опинившись без грошей в повітовім місті імперської колонії, правдоподібно, на Україні, удає "ревізора з Петербурґа", обдурює місцеву адміністрацію і щасливо зникає ще перед здемаскуванням).

Не міг того "хлєстаковства" уникнути й сам творець Хлєстакова: більшу частину свого життя мусів Гоголь трагічно удавати росіянина, патетичного патріота імперії (механіки якої не міг не знати) і одного з

фундаторів її літератури. З певним упрощенням можна б сказати, що, переїхавши до Петербурґа, Гоголь якби автоматично робиться Хлєстаковим, і то з цілою свідомістю того фальшивого положення. Сам він колись признався (з приводу видання "Листування до приятелів"): "в книжці тій стільки підпустив Хлєстакова, що не маю відваги до неї заглянути". І, справді, "Листування" те, повне наївних і нуднавих моралізувань під адресою всіх станів і фахів імперії, свідчило про повний заник такого адже ж живого почуття комічного у Гоголя, що тут прийняв на себе чисто хлєстаковську роль якогось директора морального департаменту при міністерстві внутрішніх справ... Подекуди "хлєстаковський" характер мала майже анекдотична професура в Петербурзькім університеті, для якої бракувало йому передовсім ерудиції. Зрештою, Гоголь сам любив повторювати, що він "позбувався своїх власних вад, наділяючи ними своїх героїв".

Почуття постійної зв'язаності фальшивою роллю російського патріота (5) і письменника-провідника, постійна відсутність творчої свободи і вічна змора свідомої брехні – ось та задушлива, убійча атмосфера, в якій могли поставати відповідно скалічені твори й відповідно хворобливі образи. Звідціль родовід і "зайвих людей", і "принижених і ображених". Звідси пішли і православний месіянізм, і православний нірванізм, і "справжня російськість" (чи не від Гоголя йде такий зловісний пізніш прикметник: "истинно русский"?), і погорда до європейських чужоземців, і зневага "гнилої Європи, і гасла культурної автаркії ("самоти"), і догмат поліційної "єдності"... Словом, все те, що згодом буйним квітом розквітне у Достоєвського (частинно у Л. Толстого) і у незчисленних епігонів, що становитиме зміст і догматику російської літератури й російської культури.

Заклавши мимоволі підвалини під "велику" російську літературу, Гоголь, так само мимоволі, загасив передовсім сонячно-аполлінійську (античного й французького походження) поезію Пушкіна та його плеяди, викривив органічний розвій молодої російської літератури і, що найгірше, отруїв її трупною отрутою своєї, російською державністю замордованої, душі. Це Гоголь підмінував російську літературу

елементами розкладу й вибуховості, привидами й страховищами, які прийшлося геть пізніше побачити нам на власні очі. Але й сам Гоголь, пишучи свій "Заповіт" (в один з моментів очікування смерті р. 1845), з несамовитою прозорливістю передбачав наслідки впливу своєї творчості. Якийсь жахливий зойк виривається йому з уст:

"Співгромадяни – (прикметно, що він уживає тут національ-нейтрального звернення)! – Страшно!.. Завмирає з жаху душа моя... Стогне, конаючи, ціла істота моя і стрясається, бачучи потворні парости й плоди, яких насіння сіяли ми за життя, не домислюючись і не передчуваючи, що ж то за жахіття з них повиростає... Співгромадяни! – не знаю і не вмію, як вас називати в цю годину..."

А перед тим кінцевим зверненням читаємо слова, які точно окреслюють свідомість передсмертного ясновидіння:

"Страшний є м о р о к душі, чому ж бачимо його допіру тоді, коли нещадна смерть стоїть перед очима."

Він ще шість літ, зі спаралізованою волею до творчості, чекатиме, аж та с м е р т ь прийде, але, не дочекавшись, Гоголь, якимсь надлюдським зусиллям власної волі, сам собі накаже п е р е с т а т и ж и т и : перерве зв'язок з людьми, перестане приймати їжу, не відповідатиме на запити, ляже, повернувшись обличчям до стіни, і, властиво, з м у с и т ь себе вмерти. В чужій і страшній Москві, в помешканні свого фактичного урядового наглядача...

***

"Жоден політик світу ані жоден політичний письменник не зробив в політиці стільки, скільки Гоголь", – то слова одного з небагатьох росіян, що найглибше відчув і зрозумів справжню істоту Гоголя. То сказав правдивий виразник свого народу – тонкий філософ-публіцист Василь Розанов, для якого Гоголь ніколи не був ані "своїм", ані "русским".

Справді, трагедія Гоголя, обернувшись трагедією російської літератури, остаточно сталася трагедією Росії, трагедією невдалої, культурно безпідставної та історично неоправданої імперії. Росія "не вдалася" передовсім тому, що костомаровські "дві руські народності" – по майже тристалітнім експерименті – не тільки не створили наднаціонального імперіального "народу", але й виявили свою засадничу відмінність і культурну протиставленість. Хлєстаковське фальшування історії і великодержавницька патетика, хлєстаковська містика й хлєстаковський месіанізм, не виключаючи сучасного хлєстаковства комуністичного, як кожне ошуканство, нічого конструктивного в наслідках не дали. І дати можуть, бо ані механіка, ані – навіть хімія самі в собі не можуть ні змінити, ні підмінити процесів о р г а н і ч н и х . Механічна суміш народів і культур може бути затиснена в границях витривалості затискуючої їх машини. Але як тільки та границя буде перейдена, – наступає вибух.

В останій дії з'являється справжній ревізор – Історія – і здирає маску з Хлєстакова.